

УДК 316.3:17.026.2

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2\(66\).337533](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2025.2(66).337533)

ОСОБЛИВОСТІ ВИРОБНИЦТВА СОЦІАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ В МОДЕРНІЙ СВІТ-СИСТЕМІ

Булатевич М. М.,

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціології та публічних комунікацій

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ORCID ID: 0000-0002-0294-1635

m.m.bulatevych@udu.edu.ua

Черній Л. В.,

кандидатка історичних наук, доцентка,

завідувачка кафедри соціології та публічних комунікацій

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ORCID ID: 0009-0001-4575-918X

l.v.cherniy@udu.edu.ua

Виробництво соціальної солідарності є необхідним у розвитку соціальних систем процесом. В соціальних науках його часто досліджують в рамках національних суспільств. У даній статті цей процес розглядають в контексті модерної світ-системи. Такий підхід дозволяє осмислити виробництво соціальної солідарності із самого початку з більш глобальної перспективи. Теоретичною базою статті є теорія модерної світ-системи І. Валерстайна. Але у ній також використовують деякий понятійно-категорійний інструментарій соціології Е. Дюркгайма. Французький класик соціології був переконаний, що виробництво соціальної солідарності відбувається в контексті релігійного життя, елементами якого є колективні репрезентації та ритуальні практики. Дюркгайм вважав що, якщо в суспільстві наявні єдині загальнозначущі колективні репрезентації, й мешканці суспільства практикують відповідні цим репрезентаціям ритуальні взаємодії, то тоді мешканці згуртовуються в єдину моральну спільноту, й між ними виробляються міцні зв'язки солідарності. У статті висувають припущення, що в модерній світ-системі наявне релігійне життя у дюркгаймівському сенсі. Його появу спричинила геокультура лібералізму. Цінності, ідеали й світоглядні орієнтири лібералізму лягли в основу загальнозначущих колективних репрезентацій, які сприяли формуванню згуртованих соціальних спільнот на національному й потенційно наднаціональному рівнях в модерній світ-системі. Структурні елементи конструкції ліберальної держави уможливили виконання мешканцями модерної світ-системи сучасних ритуальних практик, наслідком чого стало виробництво соціальної солідарності. Якщо лібералізм втрачає свої позиції як геокультура, то соціальна солідарність в модерній світ-системі може слабшати. На передній план тоді гостріше виходять суперечності між країнами різних виробничих регіонів.

Ключові слова: соціальна солідарність, модерна світ-система, лібералізм, колективні репрезентації та ритуали, моральна спільнота.

Класики соціології вивчали розвиток суспільства через дослідження соціальних процесів, що розгортаються в трьох взаємопов'язаних площинах. Першою з них є матеріальна площина, в якій відбувається виробництво додаткової вартості та її розподіл між соціальними групами в соціумі. На ній головний акцент робив, приміром, Карл Маркс. Другою є культурна площина. Вона охоплює системи знання, цінностей, ідей, символів, ідеалів тощо, які насичують життя мешканців соціуму культурними смислами та світоглядними орієнтирами. Її як автономну царину вивчали Макс Вебер, Георг Зімель,

Макс Шелер та інші. Третю площину розвитку суспільства класики пов'язували із процесами виробництва соціальної солідарності. Вагомий внесок у її дослідження зробили, наприклад, Огюст Конт та Еміль Дюркгайм.

Відтак, тематика соціальної солідарності стала одним з фундаментальних напрямів соціологічних досліджень суспільства. Починаючи з періоду класичної соціології, вчені намагалися встановити, які суспільні механізми забезпечують згуртування мешканців соціуму в єдину соціальну спільноту, на основі яких ідеаційних сил між мешканцями виробляється сентиментальне почуття приналежності до цієї спільноти, і чому вони ідентифікують себе з нею та відчують глибинні моральні зв'язки одне з одним. Із другої половини ХХ сторіччя соціологи усе більше спрямовували свій науковий інтерес також і на дослідження соціальної солідарності, що виходить за межі окремих суспільств. Так, наприклад, Юрген Габермас (Habermas, 2012), Ульріх Бек (Beck, 2011), Ненсі Фрейзер («Transnationalizing», 2014), Аксель Гонет (Honneth, 2008) аналізували процеси формування європейської наднаціональної спільноти, а також глобальної соціальної спільноти й говорили про цілком реальні перспективи успішного виробництва європейської соціальної солідарності та глобальної соціальної солідарності.

За останні роки, на фоні розхитування глобального соціального ладу, такий оптимізм дещо згасає. Науковці більш скептично починають ставитися до можливості виробництва міцної соціальної солідарності, що виходить за національні межі. Приміром, Джианна М. Айк та Бенджамін Лерут (Eick & Leruth, 2024), Фредеріко М. Феррара, Вальтро Шелкл та Збігнев Трухлевський (Ferrara, Schelkle & Truchlewski, 2023), Томмазо Віргілі (Virgili, 2020) говорять про послаблення європейської солідарності, а, наприклад, Фелікс Андерль (Anderl, 2023) або Елісон Херел та інші (Harell, Banting, Kymlicka & Wallace, 2022) – про проблеми генерування глобальної солідарності. Деякі дослідники, зокрема, Гелен Лендемор (Landemore, 2020) або Джон Гастіл та Кетрін Ноблок (Gastil & Knobloch, 2020) відзначають послаблення соціальної солідарності й всередині національних суспільств.

У даній статті ми хотіли би розглянути соціальну солідарність в контексті світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна. Американський вчений запропонував орієнтуватися на нову одиницю аналізу – модерну світ-систему. Такий підхід дозволяє поглянути на сучасний соціальний світ як на глобальне із самого початку свого виникнення утворення. Матеріальна площа модерної світ-системи, згідно з Валерстайном, представлена світовим поділом праці та державами й міждержавними блоками. На цих двох макроструктурах ґрунтується капіталістичний спосіб виробництва. Культурна площа представлена геокультурою лібералізму, яка задає загальні цінності й світоглядні орієнтири для населення модерної світ-системи. Що ж стосується соціальної солідарності, то цьому питанню Валерстайн не приділяв значної уваги. А втім, в його теоретичних напрацюваннях наявні положення, спираючись на які можна поміркувати про світ-системні механізми її виробництва.

Метою даної статті є в загальних контурах окреслити деякі особливості виробництва соціальної солідарності в європейській капіталістичній світ-економіці. Оскільки в теорії модерної світ-системи Валерстайна бракує понятійно-категорійного інструментарію для дослідження соціальної солідарності, ми звернемося до наукових напрацювань Еміля Дюркгайма. Ми використаємо поняття та категорії французького класика соціології в рамках світ-системного аналізу Валерстайна, й у такий спосіб спробуємо означити особливості виробництва соціальної солідарності в модерній світ-системі. Логіка статті є такою, що спочатку ми розглянемо поняття соціальної солідарності Еміля Дюркгайма, й після цього перейдемо до окреслення світ-системних структур та механізмів виробництва соціальної солідарності.

Поняття соціальної солідарності Еміля Дюркгайма

Еміль Дюркгайм жив та працював в історичний період, коли економічно розвинені країни Європи, зокрема, Велика Британія та Франція, зіткнулися з проблемою гострого класового конфлікту. Боротьба міського пролетаріату та власників великих індустріальних підприємств за перерозподіл додаткової вартості на свою користь розколювала суспільства цих країн і призводила до зростання в них турбулентності та нестабільності. Здавалося, що класовий конфлікт за найбільш стрімкого й неконтрольованого сценарію свого розвитку потенційно міг спричинити дезінтеграцію та розпад соціумів. Актуальність потреби у його дослідженні, виявленні причин його виникнення та розумінні того, як він розгортатиметься далі, була високою.

В інтелектуальних й академічних колах тогочасних європейських країн впливовим було філософсько-історичне й політекономічне вчення Карла Маркса, яке сучасники почали позначати терміном «марксизм». Адепти даного вчення розглядали наявний соціум як капіталістичну суспільно-економічну формацію, базис якої сформований поєднанням конкретно-історичних продуктивних сил та виробничих відносин. Суперечності між продуктивними силами та виробничими відносинами лежать в основі розвитку капіталістичної формації, й у перебігу розвитку поступово загострюються. Класовий конфлікт марксисти трактували як прояв цих суперечностей. Використовуючи метод матеріалістичної діалектики, вони доводили, що капіталістична формація перебуває на фінальній стадії

свого розвитку і переживає глибоку внутрішню кризу. Суперечності між продуктивними силами та виробничими відносинами досягли в ній найвищого ступеня свого загострення. Класовий конфлікт з необхідністю переростає у соціальну революцію, яка розірве капіталістичну формацію із середини. Головним історичним суб'єктом, що втілить революційні зміни, стане пролетаріат. Марксистки були переконані, що зупинити ці процеси неможливо.

Дюркгайм дотримувався іншого підходу до осмислення даної проблематики. Вчений розглядав сучасний йому соціум як модерне диференційоване та раціоналізоване суспільство, господарською основою якого є капіталістичний спосіб виробництва. Дюркгайм погоджувався із марксистами у тому, що розвиток капіталізму призводить до стратифікації населення на конфліктні соціальні групи – класи. Однак, на відміну від марксистів, вчений звертав увагу на те, що одночасно із цими процесами стратифікації в модерному суспільстві відбуваються й процеси згуртування населення в єдину моральну солідарну спільноту. Мешканці суспільства належать до різних класів і можуть вести боротьбу за перерозподіл додаткової вартості, але у той же самий час вони є членами єдиної моральної спільноти і відчують солідарні зв'язки одне з одним. Вчений вважав, що якщо моральна спільнота є розвиненою, то у населення виробляються міцні зв'язки солідарності. Ступінь протистояння між класами тоді знижується, а класовий конфлікт пом'якшується. Натомість допоки моральна спільнота є несформованою, солідарність в соціумі залишається слабкою, і тоді на передній план виходять протиріччя матеріальних інтересів. На думку Дюркгайма, класовий конфлікт є не стільки проявом внутрішніх суперечностей капіталістичної формації, скільки наслідком браку солідарності в модерному суспільстві. Радикальні економічні перебудови навряд чи зможуть вирішити цю проблему. Натомість формування моральної спільноти має стати метою соціальних змін («The Cambridge Companion», 2005, p. 141).

Досліджуючи модерне суспільство, Дюркгайм прагнув зрозуміти, яким чином в ньому формується моральна спільнота, що вона собою являє, та на основі яких механізмів в ній виробляється соціальна солідарність. Спершу, вчений зосередив увагу на аналізі суспільного поділу праці. Дюркгайм розглядав його як моральну силу, здатну згуртувати населення. Суспільний поділ праці об'єктивно розподіляє членство індивідів у соціальних та професійних групах й розміщує ці групи на тих чи тих позиціях в господарському житті. У такий спосіб він вмонтовує індивідів в плетиво виробничих відносин і пов'язує їх між собою в їх повсякденній економічній діяльності. Індивіди, виробляючи товари та послуги і обмінюючись ними, починають залежати одне від одного й раціонально усвідомлюють свою взаємозалежність. Між ними викристалізовується солідарність, яку Дюркгайм назвав «органічною», а в модерному суспільстві формується така собі «соціально-виробнича» моральна спільнота приватних осіб (Durkheim, 2014).

Вчений, однак, залишився незадоволений такими своїми поясненнями. Дюркгайм розумів, що моральна спільнота, солідарні зв'язки між учасниками якої базуються на раціональному усвідомленні взаємної залежності і відносини в якій підтримуються санкціонованими державою нормами реститутивного права, навряд чи буде справді міцною. Соціальна солідарність все ж має ґрунтуватися на більш глибоких структурах. В її основі має лежати не суспільний поділ праці, але щось інше. Вчений довгий час не міг зрозуміти, що саме. І, як показує Джефрі Александер, коли Дюркгайм звернувся до антропології релігії, він нарешті знайшов відповіді на свої запитання. Дюркгайм збагнув, що релігійне життя, яке розгортається над вільними від примусу аспектами віри, здатне міцно згуртувати населення в єдину моральну спільноту («The Cambridge Companion», 2005, p. 148).

Релігійне життя Дюркгайм потрактував доволі широко і виокремлював у ньому такі складові елементи, як колективні репрезентації, вірування та ритуали. Вчений показував, що мешканці соціуму, будучи членами тих чи тих соціальних груп, створюють або запозичують світоглядні системи цінностей, знань, ідеалів та моральних орієнтирів, через які вони репрезентують собі й іншим свій соціальний досвід. Дюркгайм назвав такі системи колективними репрезентаціями. Члени соціальних груп вірять у них як у сакральні й на цій основі самоусвідомлюють та самовизначають себе. У певний історичний період якісь світоглядні системи можуть вивищитися й стати колективними репрезентаціями усього населення соціуму в цілому. Через них мешканці суспільства починають усвідомлювати себе як єдину спільноту. Дюркгайм зазначав, що віра у сакральність колективних репрезентацій передбачає певні ритуали, виконання яких згуртовує індивідів. Тож коли мешканці суспільства, за наявності єдиних для усього соціуму загальнозначущих колективних репрезентацій, практикують відповідні їм ритуальні взаємодії, між ними виробляється почуття єдності одне з одним. Вони починають відчувати моральні зобов'язання по відношенню одне до одного і заряджаються емоційною енергією, яку Дюркгайм називав «моральною силою». В результаті, між ними виробляються стійкі глибокі солідарні зв'язки (Durkheim, 2008).

Дюркгайм прагнув зрозуміти які колективні репрезентації, вірування й ритуали лежать в основі формування моральних спільнот модерних суспільств. Вчений був свідком процесу створення націй

в соціумах країн північно-атлантичного регіону. Дюркгайм вважав, що солідарні моральні спільноти формуються на їх базі. Формальним боком створення націй було ухваленням конституцій і надання населенню виборчих прав. В основу ж колективних репрезентацій, які формували зв'язки солідарності між членами націй, лягли, на думку Дюркгайма, егалітарні ідеали гідності та прав людини, що вивищилися й стали загальнозначущими в результаті Французької революції. Для членів націй вони набули сакрального характеру й заклали основу їх моральної єдності та самоусвідомлення (Durkheim, 2018). Ідеали гідності та прав людини як колективні репрезентації мають відповідні ритуальні практики. Марк Кледіс показує, що Дюркгайм відносив до таких, наприклад, публічні святкування захисників прав і свобод людини, судові переслідування тих, хто порушив ці права, відзначання справедливих національно-визвольних воєн або національно-демократичних революцій та інші. Дюркгейм робить висновок, що відданість правам людини й ідеалам індивідуальної гідності є принциповою ниткою у моральній тканині, яка сплітає в єдину спільноту членів модерних націй й сприяє виробництву солідарності між ними. Вона забезпечує спільну моральну ідентичність «ми-спільноти» або «єдиного народу» («The Cambridge Companion», 2005, p. 385–386).

Національна солідарна спільнота здатна, на думку Дюркгайма, врегулювати розвиток капіталістичного господарства. Вчений вважав, що її формування дозволить занурити господарство у контекст соціальної солідарності і зробити його підзвітним принципам суспільного добробуту. Солідарна національна спільнота зможе пом'якшити класовий конфлікт та поступово усунути такі антигуманні явища, як зубожіння, відчуження та експлуатація. Її зміцнення сприятиме розширенню справедливості в модерному суспільстві. Рендал Колінз зазначає, що соціологія Дюркгайма містила у собі вражаючу наукову програму, практичним аспектом якої було досягнення соціального миру, вирішення класового конфлікту і формування французької нації на основі егалітарних республіканських ідей та принципів справедливості («The Cambridge Companion», 2005, p. 108).

Світ-системні структури та механізми виробництва соціальної солідарності

Оскільки соціальна солідарність, як її потрактовував Дюркгайм, виробляється в контексті суспільного релігійного життя, то, якщо ми хочемо виявити особливості її виробництва в модерній світ-системі, нам слід з'ясувати, чи наявні в європейській капіталістичній світ-економіці загальнозначущі колективні репрезентації, вірування та ритуали. І якщо так, то що вони собою являють. Щоб відповісти на ці питання, нам потрібно розглянути геокультуру європейської капіталістичної світ-економіки, якою, на думку Валерстайна, є ідеологія лібералізму. У четвертому томі «Модерної світ-системи» Валерстайн показав, що лібералізм з'явився наприкінці XVIII сторіччя внаслідок Французької революції. У першій третині XIX сторіччя він утвердився як геокультура й розвивався у такому статусі до початку XXI сторіччя. Після 2016 року, на думку Рендала Колінза, лібералізм зіткнувся із викликами, які вперше похитнули його домінування в культурній сфері модерної світ-системи (Collins, 2023, p. 287).

Подією, яка спричинила появу геокультури, стала Французька революція. У її перебігу широкі народні маси поставили принципову вимогу змінити чинний соціальний лад модерної світ-системи на новий, більш справедливий. Еліти, під контролем яких перебували основні економічні активи та владні ресурси, опинилися в таких обставинах, що не могли не рахуватися з вимогами повсталого народу, і розуміли, що на певні соціальні перебудови доведеться піти. У інший спосіб революційні виступи мас неможливо було заспокоїти. Потрібно було тільки узгодити, що саме і як саме змінювати. Потрібна була програма соціальних змін, яка би в цілому влаштувала соціальні групи, що брали активну участь в революційній боротьбі. Валерстайн показує, що у період Французької революції в модерній світ-системі вперше виникають ідеології. Вчений визначає їх як політичні метастратегії, що містять програми соціальних змін. Валерстайн говорить про три ідеології, які претендували на статус «путівника» перебудов соціального ладу, – консерватизм, лібералізм та соціалізм. Програми кожної з них прояснювали, зокрема, такі три принципові моменти: 1) з якою швидкістю мають відбуватися соціальні зміни; 2) на яких загальних ціннісно-світоглядних засадах має ґрунтуватися оновлений соціальний лад; 3) яким чином використовувати силові й адміністративні засоби та ресурси держави для втілення соціальних змін (Wallerstein, 2011, p. 1, 6, 11).

Конкуренцію зрештою виграв лібералізм, а вигравши її, утвердився як геокультура модерної світ-системи. Еліти та широкі народні маси погодили його програму як компромісну й взяли її за основу перебудов чинного соціального ладу. Як показує Валерстайн, лібералізм запропонував поступові контрольовані соціальні зміни з помірною швидкістю втілення їх та орієнтувався на раціональні, продумані реформи. Загальні матеріальні основи нового соціального ладу мали базуватися на принципах недоторканості приватної власності, вільного ринкового обміну та рівності приватних осіб перед законом. У питаннях ціннісно-світоглядних засад лібералізм вивищив цінність справедливості й висунув пов'язану з нею доктрину прав і свобод людини, про яку також говорив і Дюркгайм. Новий соціальний лад мав бути справедливим у тому сенсі, що у ньому права і свободи людини могли максимально розквітнути (Wallerstein, 2011, p. 6, 16).

Запропонована лібералізмом програма соціальних змін передбачала демонтаж абсолютистської монархічної держави і встановлення замість неї нової моделі держави, яку Валерстайн позначив терміном «ліберальна». В конструкції ліберальної держави можна виокремити, зокрема, такі складові елементи: конституція, нація, виборче право та громадянське суспільство. Конституція заклала базові правові засади функціонування ліберальної держави; нація як спільнота політично активних громадян стала її соціальною базою; виборче право було уведене як засіб, за допомогою якого члени нації контролюють державу, спонукаючи її враховувати їх волю в ухваленні державних рішень; нарешті громадянське суспільство стало комунікативною сферою, в якій громадяни держави практикують відкриту публічну раціональну комунікацію з метою досягнути взаєморозуміння стосовно актуальних для соціуму питань й виробити у такий спосіб громадську думку. На думку Валерстайна, модель ліберальної держави вперше була встановлена до 1832 року в трьох країнах ядра модерної світ-системи – Великій Британії, Франції та Бельгії. На сьогоднішній день вона успішно встановлена у більшості сучасних країн (Wallerstein, 2011, p. 75).

Ліберальні соціальні зміни передбачали поступові виправлення соціального ладу соціуму, здійснювані зусиллями громадян з використанням засобів ліберальної держави. Керуючись ідеологічними положеннями лібералізму, громадяни розглядали чинний соціальний лад як в цілому задовільний. Але в ньому все ж наявні недоліки. Завдання полягає у тому, щоб на основі, зокрема, критерію прав і свобод людини їх ідентифікувати та усунути. Так, наприклад, якщо в якійсь царині соціуму відбуваються соціальні відносини або наявні соціальні структури, або функціонують соціальні інститути тощо, які можуть порушувати права і свободи людини, а, отже, можуть порушувати ліберальні принципи справедливості, то тоді громадяни держави на законних підставах в комунікативних мережах громадянського суспільства розпочинають усебічне їх обговорення. У перебігу раціональної комунікації вони з'ясовують, чи дійсно ці соціальні відносини або соціальні структури, або соціальні інститути тощо порушують справедливість, і якщо встановлять, що так, то далі вони намагаються досягнути консенсусу стосовно вибору шляхів коригування ситуації. У результаті такої відкритої публічної комунікації виробляється громадська думка, і через неї громадяни чинять тиск на адміністративний апарат ліберальної держави, змушуючи його ухвалювати й упроваджувати рішення, які мають виправити ситуацію. Ліберальна держава, згідно з положеннями конституції, реагує на громадську думку й, виконуючи волю громадянського суспільства, реалізує відповідні рішення.

Коли лібералізм утвердився як геокультура модерної світ-системи, його цінності, ідеали та світоглядні орієнтири фактично стали загальнозначущими колективними репрезентаціями, що лягли в основу формування моральної громадянської національної спільноти в рамках модерних суспільств. Члени цієї спільноти усвідомлюють себе як активних раціональних громадян, відповідальних за соціум, в якому вони мешкають. Соціум розглядається ними як їх власний дім, і те, наскільки добре він влаштований, залежить від них самих, а не від волі, приміром, короля, вождя, верховного правителя абощо. Члени моральної громадянської національної спільноти переконані, що вони можуть і мають власними зусиллями впорядкувати їх колективне життя, поступово робити його усе більш раціональним. Наприклад, їм цілком під силу збалансувати особливості перерозподілу додаткової вартості в соціумі відповідно до прав і свобод людини, або виправити гендерні, етнічні чи расові нерівності в ньому тощо. У них формується віра, що вони, використовуючи інструменти ліберальної держави, самі поступово створять раціональний, справедливий соціальний лад.

Участь в громадянському суспільстві, з одного боку, є засобом, за допомогою якого громадяни вважають, що можуть виправити недоліки соціального ладу й впливати на особливості його влаштування. З іншого боку, її можна розглядати як модерний сакральний ритуал у дюркгаймівському сенсі. Коли члени моральної громадянської національної спільноти виконують такі ритуальні практики, як відкрита раціональна публічна комунікація в громадянському суспільстві, створення неурядових і негосподарських добровільних асоціацій, організацій або рухів, спільне деліберативне генерування громадської думки і вплив за її допомогою на державу, публічне комунікативне відстоювання ліберальних принципів справедливості та прав і свобод людини тощо, між ними починають вироблятися зв'язки солідарності. Чим більше громадяни утверджуються у переконанні, що їх комунікативна активність в громадянському суспільстві дає результат і дійсно частково призводить до певних коригувань соціального ладу, тим більше їх віра у сакральність ліберальних колективних репрезентацій посилюється, а солідарність між ними зміцнюється.

На основі програми соціальних змін ідеології лібералізму елітам країн ядра модерної світ-системи вдалося заспокоїти революційні виступи широких народних мас, інтегрувати їх в новоутворені після Французької революції модерні національні суспільства. Еліти зберегли своє привілейоване становище в європейській капіталістичній світ-економіці й не дозволили масам порушити світ-системні механізми нескінченного нагромадження капіталу. Надалі, як показує Валерстайн, схема встановлення ліберальної держави й формування національного суспільства вдало застосовувалася

для інтеграції решток імперій в модерну світ-систему. Прикладами, на думку вченого, можуть слугувати процеси включення територій Австрійської чи Німецької імперій, або британської, французької та голландської колоніальних імперій у виробничий регіон периферії. Їх населенню, згуртованому у солідарні спільноти відповідних національних суспільств, лібералізм давав надію на поступове покращення життя за підтримки й допомоги розвинених країн ядра (Wallerstein, 1995, р. 109–111, 128–129).

Здійснюючи комунікативні практики коригування недоліків соціального ладу, члени національних солідарних спільнот стикаються у своїх соціумах із соціальними явищами або процесами, які безпосередньо впливають на їхнє життя, але які, однак, виникають і розвиваються за межами цих соціумів й за своєю природою є глобальними. Вони можуть порушувати ліберальні принципи справедливості, але їх неможливо виправити в рамках національних модерних суспільств засобами ліберальної держави. Серед таких соціальних явищ або процесів можна зазначити, наприклад, екологічні загрози, наприклад, неналежне використання відновлюваних і невідновлюваних природних ресурсів, неконтрольована вирубка лісів та зниження родючості ґрунтів, забруднення води та повітря у планетарному масштабі, глобальне потепління тощо. Також це можуть бути питання дотримання й захисту прав і свобод людини в країнах, де встановлені авторитарні або диктаторські політичні режими. Або важливим процесом, який може турбувати національну солідарну спільноту, є нерегульований розвиток глобального капіталістичного господарства, що призводить до несправедливого світового розподілу додаткової вартості, спричинює явище глобальної бідності й поглиблює розрив у економічному розвитку між країнами ядра й країнами інших виробничих регіонів.

Ідеали та цінності лібералізму спонукають мешканців модерних національних суспільств вірити, що такі соціальні явища або процеси також можна відкоригувати спільними комунікативними зусиллями. Але для цього певний аналог конструкції ліберальної держави має бути встановлений на глобальному рівні. Розвиток засобів масової комунікації дозволив створити сучасні комунікативні мережі, плетиво яких охопило увесь фізичний простір модерної світ-системи. Вони залучили розпорошених по території земній кулі мешканців національних суспільств до єдиної світової публіки співрозмовників й уможливили їх участь у відкритому обговоренні глобальних соціальних проблем. Це дало підстави говорити про процеси формування та розвитку глобального громадянського суспільства.

Проте, відкритими залишаються питання щодо інших складових елементів конструкції ліберальної держави на глобальному рівні. Наприклад, не до кінця зрозуміло, до кого має бути спрямована вироблена в глобальному громадянському суспільстві глобальна громадська думка, якщо в модерній світ-системі відсутня єдина світова ліберальна держава, що має у своєму розпорядженні засоби насилля та адміністративні ресурси. Також невизначеним залишається легальний статус світової комунікативної спільноти, оскільки в європейській капіталістичній світ-економіці відсутній єдиний правовий установчий документ, на зразок світової конституції або її аналогу, який би юридично зафіксував цей статус.

Ульріх Бек, приміром, вважає, що глобальна громадська думка має бути адресована світової спільноті споживачів з метою спонукати її учасників свідомо й цілеспрямовано відмовлятися від придбання товарів або послуг компаній, які своєю діяльністю завдають шкоди екосистемі планети, порушують права і свободи людини, сприяють фінансуванню диктаторських режимів тощо. На думку вченого, проти бойкоту споживачів у виробників немає дієвих контрстратегій. Матеріальні збитки та іміджеві втрати змусять компанії змінювати свою діяльність відповідно до вимог глобального громадянського суспільства (Beck, 2011, р. 96, 103–104). Юрген Габермас говорить про необхідність розбудови «наднаціональної держави», що включає в себе такі кроки, як ухвалення світової конституції, створення світового парламенту, запровадження процедури світових виборів та формування виконавчого органу на основі Ради Безпеки ООН, який би обмежено контролював засоби насилля. На думку Габермаса, створення «наднаціональної держави», з одного боку, юридично визначить та оформить статус світової комунікативної громадянської спільноти як своєї «світової нації». З іншого боку, цей процес призведе до появи на глобальній арені адміністративного суб'єкта, до якого глобальне громадянське суспільство спрямовуватиме глобальну громадську думку і який реагуватиме на неї відповідно до положень світової конституції (Habermas, 2012, р. 58–63).

Незважаючи на відсутність структурних елементів конструкції «світової ліберальної держави», цінності, ідеали та світоглядні орієнтири лібералізму все ж означають колективні репрезентації для згуртування населення модерної світ-системи в єдину світову моральну спільноту. Учасники цієї спільноти можуть усвідомлювати себе як «громадян світу», які відчують відповідальність не лише за своє національне суспільство, в якому вони безпосередньо мешкають, але й за планету в цілому. Вони переконані, що активними комунікативними зусиллями зможуть виправити низку недоліків сучасного глобального соціального ладу. Зокрема, вони здатні вплинути на вирішення екологічних проблем, загострення яких загрожує усьому людству, на дотримання й захист прав і свобод людини

в різних країнах або регіонах світу, на подолання явищ глобальної бідності й соціальної нерівності. Розглядаючи глобальний соціальний світ як їх власний дім, учасники світової моральної спільноти переконані, що можуть зробити життя в ньому більш раціональним та справедливим. Здійснюючи ритуальні у дюркгаймівському сенсі комунікативні практики в царині глобального громадянського суспільства, зокрема практики по формуванню глобальних громадських організацій, асоціацій та рухів, а також по генеруванню глобальної громадської думки тощо, між ними виробляється й посилюється глобальна соціальна солідарність.

Згідно з положеннями теорії модерної світ-системи Валерстайна, встановити в європейській капіталістичній світ-економіці конструкцію, на зразок «світової ліберальної держави», неможливо, оскільки це суперечить логіці її розвитку та структурним особливостям її будови. Так само в ній неможливо подолати нерівності між виробничими регіонами ядра, напівпериферії та периферії, оскільки тільки за умови їх наявності може функціонувати капіталістичний спосіб виробництва. Основним завданням ідеології лібералізму було заспокоїти повсталі широкі народні маси шляхом встановлення національної ліберальної держави, «вихід» якої за кордони національних країн не передбачався. Її своє завдання вона відносно ефективно виконувала, допоки залишалася геокультурою модерної світ-системи. А втім, лібералізм все ж посприяв процесам формування світової громадянської спільноти з елементами солідарності між її учасниками й плевав надію на можливість покращення глобального соціального ладу зусиллями «громадян світу» відповідно до ліберальних цінностей справедливості та прав і свобод людини. Однак, коли лібералізм втрачає свої позиції як геокультура модерної світ-системи, його вплив слабшає. Надія на успішне комунікативне коригування соціального ладу згасає, й на передній план усе гостріше виходять протиріччя інтересів та конфлікти між країнами виробничих регіонів європейської капіталістичної світ-економіки.

На підставі викладених аргументів можна зробити деякі висновки щодо особливостей виробництва соціальної солідарності в модерній світ-системі.

1. Виробництво соціальної солідарності в модерній світ-системі уможливила геокультура лібералізму. Її цінності, світоглядні орієнтири та ідеали, зокрема, доктрина прав і свобод людини, стали загальнозначущими колективними репрезентаціями у дюркгаймівському сенсі. Вони лягли в основу згуртування населення модерної світ-системи як в національні солідарні спільноти, так і в потенційно світову або глобальну громадянську солідарну спільноту.

2. Важливу роль у виробництві соціальної солідарності відіграла конструкція ліберальної держави, створена на основі запропонованої лібералізмом програми соціальних змін. Деякі її складові елементи, наприклад, нація та громадянське суспільство, уможливили виконання населенням модерної світ-системи модерних ритуальних практик у дюркгаймівському сенсі, які сприяли виробництву й посиленню солідарних зв'язків як між мешканцями національних суспільств, так і між учасниками потенційної глобальної громадянської спільноти.

3. В основі виробництва солідарної соціальної спільноти лежить, зокрема, віра мешканців модерної світ-системи у те, що вони спільними активними комунікативними зусиллями й з використанням засобів ліберальної держави можуть виправити недоліки наявного соціального ладу й поступово робити його більш раціональним та справедливим.

4. Виробництво соціальної солідарності могло дещо пом'якшити суперечності між країнами виробничих регіонів ядра, напівпериферії та периферії й, разом із економічними та політичними світ-системними механізмами, додатково стабілізувати розвиток модерної світ-системи.

5. Згідно з положеннями теорії модерної світ-системи Валерстайна, лібералізм є певною мірою контрверсійною ідеологією. Він дає підстави сподіватися на впровадження таких соціальних перебудов, які в принципі не можуть бути впроваджені в європейській капіталістичній світ-економіці, оскільки суперечать логіці її розвитку.

Bulatevych M., Chernii L. Peculiarities of production of social solidarity in the modern world-system

Production of social solidarity is a necessary process in development of social systems. In social sciences this process is often studied within national societies. In this article social solidarity is examined in the context of the modern world-system. Such an approach allows to conceive production of social solidarity within more global perspective from the very beginning. Theoretical base of this article is I. Wallerstein' theory of the modern world-system. But some concepts and categories of E. Durkheim' sociology are also used in the article. French classic of sociology believed that production of social solidarity takes place in the context of religious life which consists of collective representations and ritual practices. Durkheim believed that if there are common, generally accepted collective representations in society, and inhabitants

of society practice ritual interactions corresponding to these representations, then it leads to inhabitants are united into single moral community, and strong bonds of solidarity are produced between them. In the article an assumption is made that there is a religious life in Durkheimian' sense in the modern world-system. Geoculture of liberalism has caused emergence of this religious life. Values, ideals and worldview guiding lines of liberalism underlined generally accepted collective representations, which promote forming of united social communities on national and potentially on supranational levels in the modern world-system. Structural elements of construction of liberal state enabled execution of modern ritual practices by inhabitants of the modern world-system. This caused production of social solidarity. If liberalism loses its positions as geoculture, then social solidarity can weaken in the modern world-system. Contradictions between countries of different production regions come to the fore sharply.

Key words: social solidarity, the modern world-system, liberalism, collective representations and rituals, moral community.

Література:

1. Anderl, F. (2023). False friends: Leftist nationalism and the project of transnational solidarity. *Journal of International Political Theory*, 19 (1), 2-20.
2. Beck, U. (2011). *World at Risk*. Translated from German by Ciaran Cronin. Cambridge: Polity Press.
3. Collins, R. (2023). Wallerstein's decline and fall of the capitalist world system. *Journal of world-systems research*, 29 (2), 286-291.
4. Eick, G. M., & Leruth, B. (2024). A farewell to welfare? Conceptualising welfare populism, welfare chauvinism and welfare Euroscepticism. *Journal of European Social Policy*, 34 (2), 117–127.
5. Durkheim, E. (2018). *Professional ethics and civic morals*. Translated from French by Cornelia Brookfield. London and New York: Routledge.
6. Durkheim, E. (2014). *The division of labor in society*. Edited by Steven Lukes. Translated from French by W. D. Halls. New York: Free Press.
7. Durkheim, E. (2008). *The elementary forms of religious life*. Edited by Mark S. Cladis. Translated from French by Carol Cosman. Oxford: Oxford University Press.
8. Ferrara, F., Schelkle, W., & Truchlewski, Z. (2023). What difference does the framing of a crisis make to European Union solidarity? *European Union Politics*, 24 (4), 666-683.
9. Gastil, J., & Knobloch, K. R. (2020). *Hope for democracy: how citizens can bring reason back into politics*. New York: Oxford University Press.
10. Habermas, J. (2014). Plea for a constitutionalization of international law. *Philosophy & Social Criticism*, 40 (1), 5–12.
11. Habermas, J. (2012). *The crisis of the European Union: a response*. Translated from German by Ciaran Cronin. Cambridge: Polity Press.
12. Harell, E., Banting, K., Kymlicka, W., & Wallace, R. (2022). Shared membership beyond national identity: deservingness and solidarity in diverse societies. *Political Studies*, 70 (4), 983–1005.
13. Honneth, A. (2008). *Disrespect: The normative foundations of critical theory*. Translated from German. Cambridge: Polity Press.
14. Landemore, H. (2020). *Open democracy: reinventing popular rule for the twenty-first century*. Princeton: Princeton University Press.
15. Transnationalizing the Public Sphere. (2014). Edited by K. Nash. Cambridge: Polity Press.
16. The Cambridge Companion to Durkheim. (2005). Edited by J. C. Alexander and Ph. Smith. Cambridge: Cambridge University Press
17. Virgili, T. (2020). Whose 'Identity'? Multiculturalism vs. integration in Europe. *European View*, 19 (1), 45–53.
18. Wallerstein, I. (1995). *After liberalism*. New York: The New Press.
19. Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system IV: centrist liberalism triumphant, 1789–1914*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
20. Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis: an introduction*. Durham and London: Duke University Press.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2025

Стаття рекомендована до друку 16.06.2025